

ЖИВКО ВОЙНИКОВ

ЗАБЛУДИ И ФАКТИ ЗА

ДРЕВНИТЕ

БЪЛГАРИ

КНИГА IV

**НЯКОИ ВЪПРОСИ СВЪРЗАНИ С
РЕЛИГИЯТА, КУЛТУРАТА И БИТА**

егелваїс

Плевен, 2023

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод _____	7
Тангра и мадарският конник, или кой е българският бог _____	9
1. Заблудата Тангра, загадъчните Едфу и Фа и някои черти на древнобългарското езичество _____	9
2. Зиези, Саеуассае, Сявуш, Сива _____	30
3. Мадарският конник е българският бог _____	65
По следите на ГYI – „Ипсилона с двете хасти“ _____	97
(Не)българският 12-годишен циклов календар – аварското наследство на българите _____	113
1. Българските владетели в Именника _____	154
2. Произход на 12-годишния циклов календар _____	166
3. Какво представлява находката от Разлог – съвременен фалшификат или късен внос? _____	184
4. Години по китайския календар I – IX в. _____	187
Звездата на маговете от Плиска _____	189
Еротичен графит от Преслав и неговият скрит смисъл _____	216
Сарматските питиета на древните българи _____	218
1. Ранга/ронг – ракия _____	218
2. Аловина, оловина _____	224
3. Мъсть _____	227
4. Боръ – вино, бъракъ, буре – съд за съхранение на виното _____	228
5. Бърага – вид пиво _____	230
6. Бегана – вид пиво _____	230
7. Кръчагъ, кърчагъ, хръгъ _____	231
8. Кондир, крондир _____	232
Загадката Мурфатлар _____	234
Други подобни надписи _____	264

Надписи с гръцки букви _____	272
Унгарската руническа писменост, тюркските руни и надписите върху съкровището от Наги Сент Миклош _____	280
Загадката на детските броилки _____	293
Заблудата Фанагория, или къде е била столицата на Кубрат _____	299
Митовете на мнимите погребения на Кубрат и Аспарух _____	308
1. Съкровището от Мала Перещепина и мнимият гроб на Кубрат _____	308
2. Митът за „Орела на Аспарух“ и мнимото погребение във Вознесенка _____	334
Антропология на древните българи и явлението ИДЧ (Изкуствена деформация на черепа) _____	344
Използвана литература _____	371

УВОД

Целта на тази книга е да осветли някои въпроси, свързани с религията, културата и битата на древните българи. В историческата литература трайно са се настанили различни погрешни клишета и обяснения на тези въпроси, които продължават да се преповтарят и преписват. Историческата истина се изкривява до неузнаваемост и се превръща в зона на активно фантазиране от страна на творците на избуялата като плевел фолк-хистъри патриотарска псевдонаука или от увлечени в патриотичен порив историци и археолози, но робуващи на погрешните представи на стари и нетолкова стари авторитети и традиционната догма от заблуди.

Представата, че Тангра е бил езическият бог на българите, до такава степен се е вкоренила в нашето общество, че изобщо никой не се и усъмнява във верността на това напълно измислено и невярно твърдение.

Има твърде много писано за Мадарския конник и от историци, археолози и от фолк-хистъри творци фантазори, но и едните, и другите издигат еднакво неверни тези за същността на релефа, показващ ясната връзка на българите със сарматската митология. Разбира се, колкото и да е ясна и очевидна, тя не може да бъде видяна от слепците, следващи своите неверни и предпоставени тези и неவிждащи по-високо от дълбоките заблатени коловози, издълбани от „авторитетите“.

Същото се отнася и за известния знак ГYI, на който се приписват съвсем невероятни и неверни обяснения, без да се направи един сравнителен анализ на неговото разпространение извън средата на ПБД.

Темата за т.нар. „прабългарски“ календар също отдавна е любима на мнозина фантазиращи патриоти, които са склонни да го представят като световен феномен, без обаче да направят поне опит за неговото сравнително разглеждане и сравняване с други подобни календари или пък да проследят етимологията на календарните названия, които дават много ценна информация за този, който може да я види. Както ще видим, този календар нито е български, нито е древен, нито пък е някакъв феномен!

Розетата от Плиска отдавна се превърна в кич на родната попкултура. Рисуват я навсякъде, а глупците дори я татуират върху телата си, без да знаят изобщо какво представлява тя – един най-обикновен уред, използван в астрологическата практика.

Ще се спрем и на един интересен графит от Плиска с еротично съдържание, който ни показва, че двуженството е било твърде типично за езическите българи.

Оказва се, че в битата си древните българи са познавали и употребявали питиета подобно на техните сродници от Западен Кавказ – аланите.

Въпросът за писмеността от Мурфатлар отдавна вълнува много изследователи. Оказва се обаче, че това не е някакво загадъчно руническо писмо, а монашески тайнопис, създаден основно върху опростен вариант на глаголицата, към който са добавени знаци от донско-кубанското писмо. Надписите се четат основно с помощта на осетинския език, но има и такива, които показват алтайскоезичен произход. А още по-интересни са надписите от манастирите в Равна и Крепча, където са използвани еврейската писменост и еврейският език вероятно също като монашески тайнопис.

Също интересни са плочките от Силистра, написани с гръцки букви, но на прабългарски език, т.е. на „сарматобългарски“, и се четат лесно с помощта на осетинския език. Но пък изречения от реликтови, отдавна забравени думи, съхранили се в деформиран вид в детските броилки, показват алтайскоезичен произход.

Въпросът за руническите надписи върху съкровището от Наги Сент Миклош също отдавна занимава изследователите. И тяхното сравнително разглеждане показва, че са вариант на тюркската руническа писменост, и по-точно, на нейните локални варианти от Исфарин (граничен район между Таджикистан и Киргизия) и Талас (Казахстан). Вероятният преносител на тази писменост са племена познавали тюркската руническа традиция и техен представител е един от по-късните притежатели на това сборно съкровище, имало различни собственици и събирано в различни епохи, от времето на късните авари, поданици на Първото българско царство, до Средновековна Унгария.

Темата с местоположението на Кубратова България, нейната столица и мнимите погребения на първите ни владетели – Кубрат и Аспарух, продължава да бъде неясна за слепците, неспособни и нежелаещи да възприемат елементарни и очевидни факти от историческата география, но активно фантазиращи до степен да издигат никому ненужни паметници на съвсем неподходящи места.

И накрая ще се спрем на интересното и много древно явление на изкуствената черепна деформация, практикувано от езическите българи, явление, даващо ни богата информация за самия древнобългарски произход.

Патриотизмът за много хора все още е благородно и достойно за уважение явление, но се превръща в лош господар на историка, независимо дали е професионалист или любител, вземе ли връх над хладния, безпристрастен и аналитичен анализ на фактите, и неминуемо го превръща във фантазюр. А такива примери в нашето съвремие има прекалено много.

ТАНГРА И МАДАРСКИЯТ КОННИК, ИЛИ КОЙ Е БЪЛГАРСКИЯТ БОГ

*Той жив е, жив е, Българският Бог.
Той нас в най-мрачни, векове опази.
И днес той бди въз нашите съдбини.
Жив е българският бог.
ВИГ „Епизод“*

1. Заблудата Тангра, загадъчните Едфу и Фа и някои черти на древнобългарското езичество

В резултат на придобилата широка популярност теория за тюркския произход на древните българи представата за Тангра като върховен бог на българите, аналог на тюркския Тенгри, придобива широка популярност в българското общество през миналите десетилетия. Тази хипотеза, превърната в аксиома, има много привърженици както у нас (В. Бешевлиев, Ст. Ваклинов, Ж. Аладжов, Р. Рашев, Д. Овчаров, Н. Овчаров, Ан. Стойнев, Ст. Станилов, В. Гюзелев, Ив. Ангелов и др.), така и в международен аспект, особено в бившето съветско пространство и тюркоезичните републики. (Цветанов, 2013)

У нас дори сред по-широката общественост битуват различни неверни представи за съществуването на едва ли не стройно изградена религиозна система на древните българи – тангризъм, тенгризъм, тангрианство, при условие че почти нищо не знаем за българската езическа религия.

На практика цялата теория за бог Тангра се крепи на един-единствен лошо съхранен надпис, ос-

тавен от кана събиги Омуртаг (814 – 831) върху парчета от мраморна колона, открити в развалините на малка църква, съществувала до XIV в., в близост до култовия комплекс Мадара. Надписът е много фрагментиран и непълен с гръцки букви и на гръцки език: „... Омур... ар... хон (владетел)... ит (беше)... и... та... ггра (та... γγρα)... ичи... гйрг...“.

Другият довод в подкрепа на това твърдение е съобщението на Мовсес Каланкатуаци, че в Кавказ, в царството на хоните (става дума за савирите), са почитали върховен бог, изобразен като конник, който наричали **Тангрикан-Аспандиат**.

И тъй като *γγ*, или двойната гама, в гръцки се произнася като „нг“ или „гх“, Веселин Бешевлиев обосновава хипотезата си, че езическият бог на българите се е наричал Тангра: „От съдържанието на надписа, доколкото то е запазено и може да се възстанови с положителност, се вижда, че Омуртаг е извършил тук жертвоприношение на бог Тангра. Думата Тангра или Тенгри значи в тюркските езици **небе** и понеже тюрките са почитали небето като най-висш бог, то тази дума получила значението изобщо върховен бог. Още преди откриването на надписа **беше известно от един късен турски ръкопис**, в който се изброяват имената на висшия бог с различни езици, че на български той се наричал Тангра. (!?) Сега надписът не само потвърди това сведение, но представя единствения оригинален документ за съществуването на култ към Тангра у древните българи“. (Бешевлиев¹, 1981: 52)

Заключението на Бешевлиев, се позовава единствено върху приетата за аксиома тюркоезичност на прабългарите и непосочения и нецитиран „турски ръкопис“, а разчитането е напълно фантастично.

Studien Leipzig 1871, 251, Anm. 4: „Eine zur Diezschens Sammlung gehörende türkische Handschrift der Berliner königlichen Bibliothek enthält unter vielerlei Dingen auch eine Anzahl angeblicher Fragen eines griechischen Kaisers an den Chalifen Muavia, von denen folgende die erste ist:

هر لغتجه الله تعالى نك اسم شريفنى ندر
her lughatinge allah tealaniñ ism serifini nedir d. h. welche sind Allahs des hocharhabenen heilige Namen in jeder Sprache? Der Chalife nennt ihm dergleichen in dreizehn Zungen; unter anderem sagt er: بلغار دلتجه تكور ندر **bulghar dilinge tangry-dir** d.

*h. in der Bulgarensprache ist (der fragliche Name) **tangry**. Gegen die Richtigkeit der Ueberlieferung lässt sich nichts einwenden“ Schott Altajische Studien oder Untersuchungen auf dem Gebiete der tatarischen (turanischen) Sprachen. Abhandl. der Berliner Akad. d. Wiss. 1866 S. 147. — Първоначално думата tangry или Tangry е съществено име, което е по-късно*

Ръкописът е недатиран турски текст, цитиран от Валтер Шот. Бил е притежание на Хайнрих Фридрих Диц (*Heinrich Friedrich Diez* 1751 – 1817 г.), пруски ориенталист, който живее в Константинопол през периода 1784 – 1791 г. Завещава своята колекция от 856 средновековни ръкописа и 400 ориенталски (турски, персийски, арабски) ръкописа на Кралската пруска библиотека в Берлин. Откъс от този текст, отнасящ се за българите, е публикуван в студията на Шот (*Altajische Studien oder Untersuchungen auf dem gebiete der tatarischen (turanischen) sprachen* / „Изследвания по алтаистика, или изследвания в областта на татарските (урало-алтайски) езици“), в Сборника на Германската академия на науките за 1866 г., издаден през следващата, 1867 г. Представява османско-турски препис на неизвестен средновековен арабски текст, който на свой ред се позовава на неидентифициран византийски текст. Турският ръкопис съдържа въпрос на византийски император (Ираклий) към (бъдещия халиф) Муавия: „Кои са светите имена на славния Аллах на всички езици?“. Халифът му ги назовава на 13 езика, вкл. и у българите: „В езика на българите (въпросното име) е **Tangry** (*bulghar dilinge tangry-dir: In der Bulgaren schprache ist er [der fragliche name] Tangri*)“. Въз основа на този текст В. Шот заключава, че българите са били част от хунската общност, употребявала тюркски език, а не са били угрофини, както тогава се е смятало. (*Schott*, 1867: стр. 662 от тома, иначе по номерацията в студията стр. 147)

Разбира се, въпросът е интересен и наскоро Кр. Кръстев установи, че през 1889 г. друг германски ориенталист и арабист – Вилхелм Пертш (1832 – 1899), изготвил опис на османските ръкописи, съхранявани в Пруската кралска библиотека. Документът на Диц (*Diez A. 4°. 57.*) попада в групата на „ръкописите със смесено съдържание“. Става дума за компендиум, в който османски книжовници събрали информация от различни източници. Ръкописът се състои от девет части, а данните за разговора между ромейския император и халифа Муавия са поставени под №7. В края на този фрагмент е указано, че той бил преписан от някой си Бакр в медресето Хаджи-оглу. Наименованието на града не може да се разчете. Липсва и датировка, а това затруднява интерпретацията. В края на следващия фрагмент обаче (№8) бележка е оставил друг книжовник – Абдаллах, който пребивавал в медресето Хаджи Синан. Той пише, че е приключил с работата си през 1111 г. от хиджра (= 1699/1700), а денят бил петък. Същата година на завършване на преписа е посочена и в края на последния фрагмент от ръкописа (№9). Това дава основание да се заключи, че по всяка вероятност преписът на Бакр също е бил изготвен през XVII в. По-важно от изложената по-горе информация е друго, а именно,

че книжовникът Бакр е посочил източника, от когото е заимствал информацията за бог Тенгри – **Абу Абдаллах ал Динавари** (815 – 895). Ключът към окончателното разгадаване на тази загадка се крие в издирването на въпросната творба на Абу Абдаллах ал Динавари. (Кръстев, 2017: 56 – 58) По всяка вероятност това е *Kitab al-Akhbar al-Tiwal*, или „Книга на дългите разкази“, която разказва историята на света от времето на Ной до управлението на халифа Мутасим (833 – 842), но за съжаление, досега липсва пълен превод на някой от европейските езици на този труд. Има руски и английски непълни преводи, стигащи до събитията, свързани с края на Сасанидски Иран. На английски език преводът е направен от Майкъл Бонер (*Michael Richard Jackson Bonner*).

Халифът Муавия е управлявал преди създаването на Дунавска България, в периода 661 – 680 г., т.е. не е имал пряк досег до българите, а турският текст трудно може да се смята като надежден, тъй като е късен препис от неизвестен арабски източник или вероятно на Динавари.¹ Но има и друг сериозен арабскоезичен извор със сходно съдържание, който напълно опровергава това твърдение.

Надписът на Омуртаг е фрагментиран, без средната му част, и версията, свързана с жертвоприношението на бог, е изцяло вмъкната от въображението на В. Бешевлиев, а думата *тангра* се чете от края на 5-и ред и началото на 6-и. Тъй като обаче липсва текстът от 5-и ред преди буквите „ТА“ и на 6-и ред след „ГГРА“. Очевидно е, че тези букви са части от различни думи. А това ясно показва, че иде реч за произволно свързване на части от две различни думи и нагласяне на целия текст по смисъл, угоден на изследователя! Възможни са различни варианти на прочит. (НМ)

¹ Тъй като разполагам с пълния текст на *Kitab al-Akhbar al-Tiwal* в електронен вид на персийски език, публикуван на уеб страницата на *Michael Richard Jackson Bonner*: <http://www.mrjb.ca/current-projects/abu-hanifah-ahmad-ibn-dawud-al-dinawari>, с помощта на Гугъл преводача се опитах да открия по ключови думи и имена въпросния разговор на халифа Муавия и император Ираклий, но такова нещо няма в текста, който иначе разказва за управлението на Муавия и войните, които е водил, както и споменава император Иракъл (Ираклий) във връзка с други събития. Ето защо смятам, че във въпросния турски документ съобщението за Тенгри като бог на българите е включено като препис добавка от друг неизвестен източник и автор. А изначалната погрешност на цялата тази информация ясно се вижда в аналогичния текст на Ел Балхи, цитиран по-нататък.

(1) [Κανα συβηγη]	(Кана субиги)
(2) Ομου[ρταγ ο εκ Θεου] αρ-	Ому(ртаг от бога....) владе-
(3) ΧΟΝΟ (Ο или Θ) [.....] ΗΤ	телбеше...
(4) Ο ωΔ [..... κε ελυησ]Ν	и (направи жертвоприношения)
(5) ΘΥΟ[ηαν ησ τον θεο]ν ΤΑ	(на бога).....та
(6)ΓΓΡΑ.....ΗСН	нгра..... ичи-
(7) ΓΥΙΡΓ [ου κολοβροσ].....ΓΧΥ	гйирг...гкхй (коловър/боил)
(8) ΤΥΓ..... ΡΗΕ	
(9) ΠΙ..... ΡΥСЕ	
(10) Κ..... ΑΒΑ	
(11)..... ΝΚΑ	
(12)..... ΝΕΝ	

Напълно възможен е и следният прочит:

ΘΥ.....(ΟΜΩΡ)ΤΑ

Γ ΓΡΑ(ΙΚΟΣ).....ΗΣΗ,

както и много други вероятни логични комбинации на несъхранения текст. Четенето *таггра / тангра* е най-нелогичното предвид разделянето на името на бога на два реда. („БГ Наука“)

Но в синхрон с тюркския произход въпреки очевидните пропуски и произволното нагласяване в тълкуването на текста, В. Бешевлиев го закрепя като аксиома в родната наука. А когато едно произволно допускане се повтори многократно, най-вече от „авторитети“ – за съжаление се превръща в измамна „истина“!

Известно е, че във всички запазени надписи от езическия период за обозначаване на бога се използват гръцката дума *θεός* (теос) и трафарентната формула *Ο Θεός άρχων*, „от бога владетел“, и никога не се споменава тюркското *тенгри / тангра*.

Трябва да се замислим съществувал ли е изобщо бог с име Тангра в представата на древните българи, което се твърди с такава абсолютна сигурност.... „на юнашко доверие“.

Като доказателство за съществуването на български бог Тангра се посочва, че названието му се е съхранило в чувашкия език, смятан за пряко продължение на езика на волжките българи, който пък автоматично се обявява за прабългарски според унгарските и руските тюрколози. В чувашки *tor, turǎ* означава „бог“, но не и небе, в чувашки *tüpe* – връх,

небосвод¹, и *pěľět*² – небесен, облак, мрачно, облачно небе.

Обикновено лингвистите го обясняват като неясен по произход редуциран вариант на общотюркското **tenyri* – бог, небе, и съотв. подобни тюркски съответствия, в тувински *dēr*, тофаларски *dēre*, т.е. със изпадане на „нѣ“.

Но не всички приемат това обяснение. Напр. тюркологът Е. А. Малов предлага оригиналната и екстравагантна хипотеза, че *tor*, *turā* произлиза от халдейското *Tor* – бик, и подобно на евреите и прачувашите се покланяли на „Златния телец“. Разбира се, това е повече от съмнително.

Много по-вероятно и логично е да посочим в угрофинските и самодийските езици, в хантийски *num-torēm*, мансийски *num-tōrēm*, селкупски *nūm tū*, където *num* – бог, и в хантийски *torēm*, мансийски *torum* – светкавица, мордвински *torams*, саамски *tīrmes*⁴, карелски *tuuri*, фински *toora*, естонски *taara*, унгарски *dörög* – светкавица, гръм, така че чувашката дума има очевиден и напълно ясен угорски (хантийско-мансийски) произход, а не обратното. (Федотов-2, 1996: 252 – 253) Основен атрибут на чувашкия Тура е мълнията, което потвърждава съвсем очевидно посочената етимология, нямаща нищо общо с тюркския Тенгри. (Салмин, 2004: 25)

При обските угри Нуми-Торум е върховният Небесен бог, а Кали-Торум е богът на подземното царство, където отиват душите на мъртвите. (Головнев, 1995) Торум, което произлиза от светкавица, тук придобива второстепенно значение – бог, аналогично в чувашки Тура означава върховен бог и бог изобщо, напр.: *Uïäx turä* – Лунният бог, *Çĕр турпи* – Земният бог, *Хĕвел тура* – Слънчевият бог, а *турăсем* означава „божества“. (Салмин, 2004: 16, 27)

Самата дума **Тенгри** е с неизяснен произход. В тюркските езици тя означава бог и небе, но небе в сакрален смисъл, а не като небосвод. В останалите алтайски езици означава единствено „клетва, клетва пред бога“, което показва, че пътят на заемане е бил от пратюркски или древнотюркски, съотв.: общотюрк. **tenyri*, **tanyri*, тувински *tangyrak*, якутски *tağara*, *tangara* – небе, бог > монголски **tanygarag*, тунгусо-манджурските (ТМ) езици **tanygura*, японски **tinkir*, *tenkū* – клетва пред бога. (Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 1402) Предвид значението на праалтайското **t'angiri* – клетва, божество, клетва пред бога, и близката смислова аналогия със

1 В древнотюрк. *törü* – глава, тема, планински връх. (ДТС, 1969: 580)

2 Дума от угрофински произход, във фински *pilvi*, естонски *pilv*, саамски *palv*, мордвински, марийски *pel*, удмуртски *pild*, коми *pil*, хантийски *pěľəŋ*, унгарски *félleg* – облак. (Stapostin, UE: Number: 778)

значението на името на бог Митра в иранските езици като клетва, договор с бога (Слънцето), може да се мисли за смислово заемане на много древно индоиранско понятие.

Унгарският тюрколог Херман Вамбери през 1878 г. предлага обяснение на Тенгри с тюркското *tany* – 1. заря, изгрев, 2. чудо. Съотв. по-далечни алтайски паралели са монг. *tergel*, евенски *tärkan* – луна в пълнолуние, старокорейски **tār* (съвр. форма *tāl*), старояпонски *tuki* (съвр. форма *tsuki*) – луна, праалтайски **t`iölgü* – небесно светило, луна. (ДТС, 1969: 532; *Starostin, Dybo, Mudrak*, 2003: 1435)

Германският лингвист Щефан Георг смята, че *tany* – заря, изгрев, не може да е първоизточник на **tenyri*, **tanyrī*, тъй като суфиксът *-rī* няма адекватно езиково обяснение в тюркските езици. Освен това той посочва, че Махмуд Кашгари използва глагола *teng-*, *tengi* със значение „издига се нагоре, лети“, съотв. в изрази, отнасящи се за птица и стрела. (ДТС, 1969: 551 – 552)

Според Георг тюркското **tenyri*, **tanyrī* е заемка от праенисейския език, където в праенисейски **tīnygvr* – висок, съотв. в кетски *tīnyəl*, котски *tīnygīl*, пумпоколски *tokardu* – висок, а значението бог, което се свързва с небето, е вторично значение. Напр. пумпоколската форма може да обясни и сходното развитие в някои тюркски езици, където *ng > z*, като шорски *tegri*, хакасски *tigər* и балкарски *tejri*.

Подобна семантика има и в другите алтайски езици, напр. манджурското *enduri* – бог, се е развило от алтайския корен **ōni* – висок, но през монголски *öndür / undur* – висок (в тюрк. ез. *ön- / ün-*, корейски *undu*, старояпонски *udu* – височина, висок). (*Starostin, Dybo, Mudrak*, 2003: 1053)

Георг посочва и аналогичното развитие в уралските езици (угрофинските и самодийските езици), където *num* означава, висок, небе, бог, а в угорските мансийски, хантийски към *num* е добавена и думата *torəm*, *turəm*, *torum* – мълния, гръм, т.е. небесен бог, гръмовержец. (*Georg*, 2001: 83 – 100) Аналогично е прафинското **juma*, фински *jumala*, естонски *jumal*, вепски *gumal*, *jumal*, мордвински *jumi*, марийски *jumo* – небе, бог, самодийски **kumala*, унгарски *homály* – небе, облаци.¹ (*Starostin, UE: Number: 611, 1268*)

Известното е, че сюнну са познавали тази дума, за което съобщава

1 Твърде интересна аналогия се вижда в прагермански *hemila*, *hemina*, старогорнонемски *himil*, готски *himins*, исландски *himinn*, датски *himlen*, норвежки *himmelblå*, шведски *himmel*, холандски *hemel*, немски *Himmel*, англ. *heaven* – небе, небеса, латински *caelum* – небе, показваща древния общ ностратически произход на това понятие.

„Ши цзи“¹: 匈奴謂天為撐犁: „Сюнну наричат Небето (天 – тян в китайски) като (с думата) **ченли** (*chēng-lí*). И също в израза: 撐犁孤涂單于: „Шанюят се титулува **ченли гуту** (*chēng-lí gū-tú*). **Ченли** (*chēng-lí*) означава небе, съотв. произношението в епохата Хан е било 撐犁 *thany-riej* / *rtʰany-rij*, идентично с **Тангри** (по метода на Тиери в корейски *taen-ri*, японски *tō-ri, tō-rei*). Другата дума **гуту** (*gū-tú*) 孤涂 се е произнасяла по времето на Сима Цян съотв. *kā-dhō* / *kuo-duo*, което отговаря на древно-тюрк. *qot* – синове, *qut(y)* – породен, монг. *huu*, – син, *ko 'ud, huud* – синове, ТМ *hut, (x)ute* – син², т.е. „син на небето“ по подражание на титлата на китайския император.

Твърде интересно е едно друго съвпадение – с названието на митичната планина **Чанлюо** (*Chang-liu*) 長流 / **Чжанлюо** (*Zhang-luo*) 漲流, спомената в китайската география „Шанхайцзин“, известна като планината на „Белия прародител“ и владетел на Запада Шаохао / Тегу, олицетворяващ западните варвари (пратохарите). А транскрипцията на Чжанлюо (*Zhǎng-liú*) 漲流 в древнокитайски е **Тангру**, *Taŋ-ru* / *Taŋ-ru*, аналогична е и другата форма Чанлюо (*Cháng-liú*) 長流, съотв. *Daŋ-ru* / *Daŋ-ru* (*Wiktionary*) и *Trangru* / *Ṭangru, Drangru* / *Ḍangru* (Старостин), съвпада с **тангри**.

Посоченото от Георг енисейско понятие **tīnygvr* – висок, е изолирано и няма паралели в останалите синокавказки езици, което показва, че и то може би е заемка. Възможният първоизточник е тохарското *A tsānkār* / *B tsankār*, пратохарски **tsānkār* – висок планински връх, произв. на *tsānk* – издигане, високо. (*Adams, 1999: 729, 733*) Очевидно е, че **Чанлюо** е най-древното предаване в китайски на тохарското име на планината, която по-късно се нарича Тяншан (*Tiān Shān*) 天山, букв. зн.: „Небесна планина“, а и до днес един от върховете ѝ се нарича Тенгри.

Според известния специалист иранист Харолд Бейли тюркското **тенгри** е заимствано от древноиранското хипотетично **čanyaraka* – небесен кръг, небосвод, производно на праиндоиранското **čaxra* – кръг, колело, вторично зн. небосвод, чрез източноиранските езици с преход *č > t*, който

1 **Историческите записки** на Сима Цян е голям исторически труд, писан през II в. пр.н.е., който проследява историята на Китай от най-древните времена до началото на династията Западна, или Старша, Хан. Авторът му Сима Цян се нарича от китаистите „китайския Херодот“ и се смята за основоположник на историографската традиция в Древен Китай, тъй като пръв събира и систематизира всичко, писано за историята на китайските царства, преди него.

2 Но и в кетски, югски: *k(v)it; kitej*, котски *kat*, пумпоколски *katigast* – дете, младеж. (*Starostin, UE*)

е типичен за хотано-сакския език. (Bailey, 1985: 25 – 41; *Рассторгуева, Эдельман-2*, 2003: 248 – 249) Самата тохарска дума, започваща с началното „ц“ (*ts*), показва очевидно заемане от праиндоирански.

Казано с две думи, тази древна индоиранска дума попада в езика на тохарите и чрез тохарския праезик е заимствана от праенисейците. Самите сюнну се формират около едно праенисейско ядро като енисейски елит (суперсат) и праалтайскоезично множество (субстрат от древни прамонголи-пратунгусоманджури). И този път на заимстване е много по-вероятен, тъй като в началото на своята история сюнну са били покорени от тохарите юечжи (арсите) и са били техни васали, което предполага по-близък контакт и обмен на думи.

Но да се върнем на българите. Арабскоезичният автор Ел Балхи (*El-Balhi*)¹ дава интересни сведения за това как бурджаните (барсилите / българите) наричали своя върховен бог, или бога творец: „Интересно е, че всички народи имат свое название на Създателя. Арабите го наричат Аллах (*Allah*) в ед. число, а другите богове наричат Иллах (*Illah*); персийците го наричат Хормуз (*Hormuz*), Изед (*Ized*), Яздан (*Yazdan*). В „Заратуштра“ (т.е. в „Авеста“) той се нарича Хормуз (*Hormuz*), но аз също така чух названията Ход-ехт (*Khod-Eht*) и Ход-Борехт (*Khod-Boreht*), което просто означава „Той Самият“. Индийците и народът на Синд (дн. Пакистан) го наричат Шита Вабит (*Shita Vabit*) и Махадева (*Mahadeva* – велик бог). Тюркският народ го нарича Бир Тенгри (*Bir Tengri*), което означава „Бог Единственият“. Християните от Сирия го наричат Лаха Раба Куадусса (*Laha Raba Kuadussa*). Евреите го именуват в техния език Елохим Адонай (*Elohim Adonai*) или Яхия Ашер Яхия (*Ehie Asher Ehie*). Елохим значи „бог“ на техния език. Аз чух бурджаните да наричат Създателя с името Едфу (*Edfu*) и когато ги попитах как те наричат своя идол, те ми отговориха – Фа (*Fa*). Аз също попитах копитите какво е тяхното име на Създателя. Те отговориха Ахад Шанак (*Ahad Shanak*)“.

(*J'ai entendu des gens de Bordjân' qui le nommaient Edfou; je les interrogeai sur le nom de l'idole; ils me répondirent Fa*) (Huart-I, 1899: 58)

Авторът ясно различава тюрките с техния „Бир Тенгри“ (Единственият Тенгри) от бурджаните (българите, или барсилите) и техния Едфу, което напълно опровергава верността на турския документ, цитиран от Шот и по-късно „на доверие“ от Бешевлиев.

¹ Абу Зайд Ахмед ибн Сахл ел Балхи (850 – 934) е мюсюлмански учен енциклопедист от персийски произход, математик, астроном, лекар и най-вече географ. Роден е в гр. Балх (съвр. Афганистан), учи в Багдад и е последовател на Абу Юсуф ал Кинди.

Въпросното съобщение е твърде важно, защото развенчава мита за съществуването на бог Тангра у българите.

Вероятният произход на **Едфу** е неясен. Напр. зад Едфу може да се крие согдийската дума Адбаг (*tβγ, δδ-βγ, ādbāg*) – върховен бог. Борис Маршак (*Искусство Согда*) пише: „... Така известно е, че... согдийците наричали върховния бог на зороастрийците Ахура Мазда, с епитета Адбаг – върховен бог, велик бог...“. В древноиндоирански **adhi*, древноирански **adi* – над, висок, върховен, в древноиндийски *adhideva* – върховен бог, също в древноирански **ati*, хотано-сакски *ata* – много, извънмерно, свръх. (Расторгуева, Едельман-1, 2000: 83, 253)

В согдийски този израз *ādbāg* се среща основно в будистки текстове и идва от директния превод на индийското *adhideva* – върховен бог. (Расторгуева, Едельман-2, 2003: 50)

Втората дума **Фа** със значение идол според преводача на френски език Мари-Клемент Хуарт (*Marie-Clement Huart*) правилното ѝ изписване е *Fa'* (ف), с диакритична точка, което се произнася *Fağ*, и той го сравнява със славянското *бог*, идващо от иранското *bagha*. Но съвсем ясно и очевидно е, че формата **фаг** отговаря пряко на класическото средноперсийско *fay, fug* – идол, кумир, в согд. *βγk (bagaka)* – идол. (Расторгуева, Едельман-2, 2003: 51) И точно в този смисъл го употребява и Ел Балхи.

Не е ясно кои „бурджани“ има предвид Балхи. Той е познавал както волжките, така и дунавските българи, а също и племената в Кавказ, влизащи в Хазарската държава. Напр. на друго място в своя труд Балхи споменава „бурджаните“ наред с хазарите, славяните, тюрките и испанците, народите „гог и магог“ като потомци на Яфет, а когато пише за волжките българи, използва формата *Булгар / Boulghâr* (Huart-2, 1903: 28; Huart-4, 1907: 62, 75). Така че под бурджани той има предвид или българите на Балканите, или по-вероятно барсилите в Кавказ или на Балканите – берзити / бърсяци, но така или иначе опровергава твърдението за бог Тангра при българите.

За **Тангрикан**, бога на хоните / хуните в кавказкото Хунско / Хонско царство, единствен съобщава Мовсес Каланкатуаци в „Историята на страната Алуанк“ във връзка с мисията на епископ Израил при хоните (всъщност савирите) и разпространението на християнството сред тях: „И още почитали огромния и безобразен идол на някакъв **бог Тангрикан**, който персите наричат **Аспандиат**, принасяли му в жертва коне, които изгаряли в огъня. Този дъб се смятал за най-главен, като майка на всички останали дървета, посветени на други суетни (лъжливи) богове, на които се кланяха в страната на хоните народът, самият княз и велможите му...“ „... Тогава епископът заповядал да отсекаят най-голямото дърво (дъб),

смятано за свещено на скверния Аспандиат“. Владетелят на савирите Алп-илутер „дал пред всички обет да [разруши] капищата на Аспандиат и да забрани жертвоприношенията и на другите езически богове“. Светилицата им били около свещени дървета и се наричали **даркунад** (мн.ч. от **даркун**), или още **гrobiще чoпa**. Както пише Каланкатуаци: „На този велик ден [на Великден / Пасха], на първо място, известното **гrobiще чoпa**, наречено **Даркунад**, трябва да бъде изгорено от ръцете на тези новопокръстени негови жреци. Те трябва да отидат там с проклетия и да изгорят [гrobiщето-горичка], и само след това могат да бъдат кръстени и да приемат причастие“. (Каланкатуаци, 1984: кн. 2, гл. XL, XLI)

Названието **Тангрикан** изобщо не е случайно, в древнотюркски *tängrigän, tengirkän* означава според Махмуд Кашгари езически жрец у тюрките неверници, а *tängrikän* – божествен. (ДТС, 1969: 544, 552) Т.е. *tängrikän aspandiat* трябва да се преведе изцяло като **божественият конник**, а не като **Тангра-хан** или **бог Тангра / Тенгри**.

Даркунад, мн.ч. от **даркун** – светилище, свещено дърво, както беше изяснено в книга III, също е от алтайски произход, ТМ езици, евенкски *turukan, turyan* – стълб, шамански стълб, т.е. където се извършват религиозни ритуали. В чувашки *tërek* – опора, респ. стълб. **Даркун** е точно светилище около свещено дърво, сравни с формите *turukan, turyan*. (Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 1461)

„Тогава епископът заповядал да отсекаят най-голямото дърво, смятано за свещено на скверния Аспандиат – дъб с пищна корона, на който принасяли в жертва коне, като го поливали с кръвта на жертвата, а главата и кожата закачали на клоните (на същото дърво). Този дъб се смятал за най-главен, като майка на всички останали дървета, посветени на други суетни (лъжливи) богове, на които се кланяха в страната на хоните народът, самият княз и велможите му...“.

Закачането на главата и кожата на коня съвпада с погребалната практика при „сивашовския“ и древномаджарския тип погребения!

Също в книга III беше изяснена и хунската / савирска дума **чoпa**, е аналогична на евенкски *čopki, čopko* – яма, евенкски *čoro* – потапям, хвърлям в яма, и чувашкото *šaba* – гrobiще. (ССТМЯ-2, 1975: 408; Федотов-2, 1996: 89) Остатъците от поминателната трапеза от жертвените животни, преди това изгаряни, се заравяли в основата на свещените дървета. Затова и Каланкатуаци пише за **гrobiще чoпa**, т.е. със сигурност става дума за заравяне. При чувашите, които са далечни потомци на савирите, се е съхранил идентичен езически обичай. Дюла Месарош, който в началото на ХХ в. изследва обичаите на чувашите, пише, че при северните чувашки се

е извършвало по различни поводи жертвоприношение на животно (овен, теле, гъска).

Животното се заколвало пред *свещеното дърво* (*чўк йываџе*), обикновено бреза. След като се опечало и изядяло, костите му и отпадъците, които не се ядат, се изгаряли и поставяли в корените на дървото. (Месарош, 2000: гл. 10 *Жертвы*) Обредът е еднакъв със савирския, описан по-горе.¹

Аспандиат е средноперсийска форма на *Спандиат*, в пахлави *Spandadat*; или *Spandyat*, среща се и в двата варианта на изписване и отразява авестийската форма *Spāntoθata* – създаващ благочестие, в мидийски **Spendata*. Името идва от авестийското *spenta*, пахлави *spenāg* – свят. (MacKenzie, 1986: 76) Става дума за легендарен ирански герой, загинал в двубой с Рустам. Спандиат участва в „Шах-наме“, но предвид развитието на средноперсийския език там името е променено на Исфендиар!

Аспандиат-Тенгрикан (божественият Аспандиат) е бог конник (божествен конник), който савирите почитали. Названието е възникнало под влияние на древноиранските легенди за Спандиат, но с ново преосмисляне: **аспа** – кон, **дев** – бог, **ат** – имеобразуващ суфикс! Двойното име на Тенгрикан показва смесения характер на хоните савири, сарматоугорска основа с вторична алтайскоезична компонента!

За *Тангра / Тенгри* няма запазен никакъв спомен в българските народните вярвания и обичаи. Няма и никакви следи от другите основни тюркски божества – богинята *Умай*, покровителка на семейството, раждането и майчинството, *Йерсуб* – богиня на Земята, и *Ерклиг* – бог на подземния свят, *Улген / Юлген* – покровител на горния свят. (Степанов, 2013)

Например в известния рунически надпис на тюркския държавник Кюл Тегин ясно се посочват тези основни понятия в тенгризма по повод на една военна победа: „Небото (Тенгри), (богинята) Умай и свещената ни Родина (Йерсуб, букв.: земя-вода) – ето те ни дариха тази победа“. (РЦАА-1, 2016: 28)

Тенгри винаги се възприема от тюрките като абстрактно божество, олицетворение на Небето и небесното начало, той е демиургът, създателят на света и хората, той няма антропоморфно (човекоподобно) превъплъщение. Той е исполин с огромни размери, но обликът му е неизвестен за хората. Неговият цвят е синият, цветът на ясното небе, и за това за тюрките този цвят е свещен.

¹ В чувашки жертва, жертвено животно е *çūk / çök*, в унгарски *csök* е тържество по повод кръщение. (Федотов-2, 1996: 426 – 427) И аналогът в евенски е *çūk / çök* – ритуал, при който, след като се убие мечка и месото ѝ се изяде, костите на животното се поставят в специален плетен кош, който се оставя да виси между дърветата. (ССТМЯ-2, 1975: 411)